

ТЕМА ОСМАНСЬКОЇ ЗАГРОЗИ В УКРАЇНСЬКОМУ ХРОНОГРАФІ XVI СТОЛІТТЯ

У статті досліджено тему турецької загрози європейським країнам на матеріалі Українського хронографа XVI ст. Автор твору вважає, що причину лихоліть, які спіткали Європу в XV–XVI ст., потрібно шукати у чварах королів, занепаді військової справи. Окреслюється шлях порятунку перед османською навалюю, який вбачається у відродженні духовності, християнських чеснот, рицарської звитяги.

Ключові слова: гуманізм, Європа, Ренесанс, середньовіччя, турецька експансія.

Антагонічна пара «свій» / «чужий» характерна для давньої української літератури. Початок потрібно шукати ще в часи Києворуської доби, коли незнайома візантійська культура із прийняттям християнства стала для вчорашніх язичників-русичів складовою їхнього світобачення. У XV–XVI ст. в зв'язку зі стрімким завоюванням Османською імперією Європи під новим ракурсом розглядається поняття «свій» / «чужий»: християнин-мусульманин. Тому тема турецьких загарбників стає провідною в європейській літературі із середини XV ст.

У зв'язку з намаганням України в XXI ст. стати рівноправною складовою європейської спільноти актуальним питанням сьогодення залишається дослідження взаємин нашої держави зі Сходом та Заходом, виокремлення спільних історичних проблем із метою показу тісніших взаємозв'язків між країнами. Саме проблемі завоювання Османською імперією Європи, висвітленій в Українському хронографі XVI ст., і присвячено дану розвідку.

Видатною і не до кінця розгаданою літературною пам'яткою, що належить двом епохам — середньовіччю та Відродженню — є Український хронограф XVI ст. Приналежність до різних діб дала можливість збагатити текст незвичайними образами й проблемами, поєднанням характерних мовних, стилістичних рис, що притаманні середньовічній та ренесансній поетикам у межах одного твору. Дослідженням особливостей Українського хронографа XVI ст. займалися Андрій Миколайович Попов [8], Сергій Павлович Розанов [9], Дмитро Сергійович Лихачов [4], Олег Вікторович Творогов [10], Юрій Андрійович Мицик [5].

Із кінця XV століття ускладнилася геополітична ситуація в Європі, котра стала плацдармом для військової експансії Османської імперії. Під натиском турецьких полчищ їх васальними територіями стали прилеглі Балканські держави, Угорщина, Молдова, а небезпека військового вторгнення загрожувала всьому християнському світові, зокрема і нашій Батьківщині. Складні суспільно-політичні та конфесійні дискусійні процеси на українських та польських землях стали предметом літературної дискусії, послужили джерелом для патріотично насаженої творчості редактора хронографа.

Падіння Константинополя у 1453 році як центру православного християнського світу, експансія турецьких військ на землі Західної Європи спонукали до відродження в літературі жанру Українського хронографа, відомого в попередніх наукових розвідках як «неподілений на глави» [8, с. 96] чи «західноруський» [9, с. 2], а нині розглядається як «Український хронограф XVI ст.». Проблема османського поневолення Європи, зокрема й України, є основою постановки самого твору, адже Український хронограф XVI ст. став заклик до об'єднання християн, у першу чергу православного світу, до антитурецької діяльності.

Підтримуючи думку першого видавця нашого хронографа Сергія Розанова про час появи твору — 1553–1554 рр. [9, с. 4], можемо стверджувати про завершення його укладання в середині 50-х рр. XVI століття. Адже одним із джерел матеріалу про західноєвропейську минушину була «Хроніка всього світу» Марціна Бельського, яка побачила світ 1551 року, а в середині 50-х рр. XVI століття з'явився так званий Никонівський літописний звід, що запозичував відомості з нашої історіографічної пам'ятки. Отож, час написання українського хронографа XVI ст. припав на складну історико-політичну ситуацію, що характеризувалася

спадом духовності серед мас, експансією католицької Польщі, утворенням Речі Посполитої. Тому хроніст-редактор виступає активним церковно-громадським діячем, впроваджує в пам'ятці тезу, що свідомі християни мають згадати складну і трагічну долю становлення Христової віри й очистити храм Божий і свою душу від намулів зневір'я та фарисейства задля власного й загального порятунку. А це можливо було зробити лише завдяки збереженню чистоти власного серця, дотриманню християнських чеснот, носіями котрих виступили сам Син Божий, апостоли, отці церкви, визначні представники духовенства. Чи не найголовнішими цінностями, на думку автора Українського хронографа XVI ст., є любов до ближнього, жертвність, терплячість.

Увесь цивілізаційний рух історії, становлення та падіння держав у творі показуються через призму християнських чеснот. Відповідно до того, як дотримується людина заповідей Божих, вона отримує або нагороду, або кару за непослух. Яскравим прикладом кари Божої за гріховність у вищевказаному творі показано падіння в XV ст. Константинополя та завоювання османами частини Європи. Автор Українського хронографа XVI ст. наполягає на тому, що лише завдяки очищенню душі через дотримання морально-етичних християнських чеснот можливе єднання всіх християн і спільна боротьба проти турецьких завойовників. Проблема катарсису характерна для давньої української літератури загалом, що безпосередньо пов'язано з трагічними сторінками в історії нашої країни та жанровими особливостями творів. Із цією метою письменники акцентували увагу на надмірній жорстокості, руйнуваннях, смерті, аморальних вчинках. Це повинно було примусити замислитися людей над тим, що всі земні біди — кара за гріхи, за моральну деградацію. Інакше кажучи, Бог каратиме до тих пір, доки людство не схаменеться і не відмовиться від неправедного способу життя [3, с. 431].

Намагаючись розкрити проблему катарсису, необхідності духовного очищення, автор Українському хронографі XVI ст. зосереджує увагу на страшних моментах у Царгороді під час його завоювання османами, коли вирізано й замучено було багато людей, а ті, хто залишилися в живих, заздрили мертвим, оскільки почався голод у сплюндрованому місті: «Воистину тогда оублажаху живіи преже оумершихъ» [7, с. 192]. Цю апокаліптичну картину редактор подає з надією, що православні схаменуться, замисляться й звернуться через молитву за допомогою до Бога, який почує їх лише за умови ведення праведного способу життя. Проте людство не зрозуміло причину бід, нещастя і руйнувань, натомість криза в лоні християнської церкви поширилася на інші країни, зокрема й Україну: відразу після падіння Константинополя Київська митрополія у 1458 році розділилася на Київську й Московську. Це призвело до постійної боротьби за владу й ослаблення церкви. Не кращими були для нашої історії й остання третина XV–XVI ст., коли до борні між православними християнами долучилися й католики. Це ускладнювалося постійними сутичками з кримськими татарами, які нападали на Україну. Тема катарсису залишається невирішеною в творі через трагічні події, які впродовж наступних сторіч відбувалися в нашій державі. Проте саме ця проблема поглиблює психологічне навантаження в хронографі, дозволяє під іншим кутом подивитися на завоювання Царгорода, крізь яке проглядає український контекст, а також демонструє літературний підхід до історичної тематики.

Провідною у хронографі є проблема взаємостосунків Христової віри з магометанством, що потрактовується в нашому тексті, як повне засудження останнього. Так, у творі саркастично представлено образ ісламського пророка Бахмета, який із власних зацікавлень (начебто аби не вигнала з дому багата дружина) проголосив себе богообраним чоловіком, котрому з'явилися святі закони [7, с. 123]. У такий спосіб бачимо, що повна тенденційність до арабського віровчення викликана, з одного боку, необхідністю захисту канонічності християнської релігії, котра й так змушена була боротися на європейських просторах із залишками поганства, з іншого, — це ідеологічний підхід засудження грізного агресора зі Сходу, представники якого періодично, як кара за гріхи, проносилися землями Європи. Особливо актуальною дана авторська тенденційність стала через загрозу в XIV–XVI ст. турецьких полчищ, від яких впав Константинополь і був відкритий шлях для подальшої експансії: «оть безбожныхъ Турокъ», які «многи грады пріяша и поплѣниша, и власть ихъ зѣло простирашеся Божиимъ попусценіемъ, Греческая же оскудѣ Ваше» [7, с. 204–205].

Становлення нашої нації — це постійна боротьба з недоброзичливою долею. Геополітичне розташування на межі між європейським Заходом та кочівницько-азіатським Сходом вимагало військової доблесті та саможертвності русько-українських витязів заради збереження державності. Ці мілітарні концепти протягом століть виявлялися у зверненні посиленої уваги предків до тем війни з нечестивими норманами, до образів князів-полководців, що зображувалися ідеальними керманичами держави й лицарями. Література через показ образу-ідеологеми воїна-захисника та його антагоніста — воїна-загарбника — виконувала дидактично-просвітницьку мету, формувала культ історичної пам'яті, слави предків як жанровий канон у літописанні для наслідування. Такими героями зображені головні образи з «Велесової книги», «Слова про Ігорів похід», «Галицько-Волинського літопису», Володимир Великий в житті та літописних оповідях, Костянтин Острозький у «Густинському літописі», що порівнюються зі славними полководцями, особливо з Олександром Великим (Македонським), і виступали продовжувачами його слави тощо. Так, з античного та національного епічного минулого упродовж віків запозичувався культ прадідівської слави, рицарських і загальнолюдських чеснот, що поєднувалися в зображенні наших князів як ідеальних воїнів-рицарів.

Дана традиція розвивається й у літературі XVI ст., у час переходу від Середньовіччя до Відродження, коли знову постала загроза східної експансії в Європу і наша земля стала заборолом проти неї. Час вимагав витязів-захисників християнської цивілізації.

Для глибшого розкриття постатей завойовників у тексті хронографа подається групи образів ворогів і захисників. До ворогів можна віднести османів (султани Баязид, Амурат, Мехмед II (Завойовник) і зрадників. Захисниками Вітчизни, а отже, і православного світу постають сербський князь Лазар — учасник битви на Косовому Полі (1389 р.), котрому, як зазначає історик Френсіс Дворнік, «у героїчній спробі зупинити турків... вдалося створити коаліцію сербів, босняків, албанців і волоських румунів» [2, с. 102], албанський князь Скандербег (Георгій Кастріоті), рядові воїни. Автор зображує загарбників хижими й підступними ворогами, котрі втратили останні людські якості в стосунках із завойованим народом. Так Мехмед II після поневолення Константинополя пив вино з кров'ю християн. Тому редактор називає його «лютим кровопивцею» [7, с. 207]. Натомість захисників християнського світу названо у творі «великими», «славними», оборонцями віри Христової. Неоднозначним показано образ албанського князя Скандербега. Маленьким він був забраним до османів, здобув серед них військову доблесть. Будучи зрілим воїном, повернувся на Батьківщину й очолив визвольну боротьбу проти турків. Вводячи образ Скандербега у хронограф, автор хотів підкреслити, що не можна змусити людину забути рідний край, зречтися віри за будь-яких обставин, якщо вона є справжнім патріотом.

Не менш важливим для розкриття глибинної суті твору є образ землі (європейського регіону: Сербія, Далмація, Болгарія, Молдова, Візантія), яка подається як сплюндрована, понівечена, залита кров'ю. Земля виступає одним із головних образів: з одного боку вона мучиться, страждає, як усі християни, поневолені османами («запустілий вся земля Сербскія» [7, с. 204]), а з іншого — надає притулок беззахисним, зневіреним, заляканим людям, даючи насагу їм на боротьбу, віру в перемогу.

Однією зі складових хронографа є повість про завоювання Царгорода («О взятіи Царяграда отъ безбожныхъ Турчанъ»), в якій редактор завдяки риторичним фігурам показує сумну картину занепаду цілої цивілізації, причому есхатологічну загибель імперії він бачить ще в період її розквіту [1, с. 32]. Тобто автор Українського хронографа XVI ст. «тримається позиції християнського провіденціалізму, згідно з яким всесвітня історія починається з біблійного створення світу, плине в часі та просторі, а в майбутньому повинна завершитися другим пришестям Христовим» [12, с. 218].

Заглиблюючись у текст повісті про завоювання Царгорода, можна провести певні аналогії з Україною. Переносячи проєкцію Візантії як опори східного християнства, а Царгорода як його Мекки на площину українських земель, можемо говорити про відродження Києва як духовного православного центру для нашого народу. Хоча, на думку Олександра Александрова, Київ на момент падіння Царгорода не претендував на колишню славу. Проте загибель Константинополя засвідчила «про необхідність появи на географічній карті середньовічного світу нового сакрального центру. Виникнення «Третього Риму» — тому свідчення. Прообразом його став не тільки «Новий Рим», але й «Старий Київ» [1, с. 34].

Згідно з композиційною побудовою після оповіді про зруйнування Константинополя наступною є розповідь про історію західноєвропейських країн, з якими редактор хронографа пов'язує долю своєї Батьківщини-України (на відміну від російського хронографа 1512 року, де розповідається про зростання Московського князівства як майбутнього осередку православ'я).

Тематично-ідейна традиція твору завдяки наснаженості та колоритності викладу впроваджувалася і надалі в національному різножанровому письменстві, зокрема в українському хронографі 2 і 3 редакцій («Літописці» Леонтія Боболінського («Летописец си есть кройника з разных авторов»)), «Хронографі» Пантелеймона Кохановського, «Хроніці з літописців стародавніх» Феодосія Софоновича, «Синописі Київському», «Густинському літописі» та «Келійному літописці» Дмитра Туптала. Ця рукописна традиція продовжилася в подальшому до появи новітньої літератури (до кінця XVIII ст.).

Отже, напад османів на Європу й падіння Візантії в хронографі трактується в середньовічних традиціях, як кара Бога християнам за гріхи. Наявні в нашому збірнику й ренесансні елементи, завдяки запозиченню матеріалу з «Хроніки всього світу» польського історіографа Марціна Бельського. Зокрема подається оповідь про походження та звичаї турків, татар, що є не лише гуманістичною зацікавленістю автора, а й необхідністю мати потрібну інформацією про супротивника.

Єдиним шляхом порятунку від турецької навали всього Європейського світу для автора Українського хронографа XVI ст. є відродження духовності, християнських чеснот, рицарської звитяги. Це можливо здійснити, за тлумаченням редактора, лише завдяки спільним діям православного світу, котрий знаходиться на межі зникнення.

Прикметною рисою твору є композиційна незавершеність, заклики до військової мобілізації європейської цивілізації перед спільним ворогом, до внутрішнього катарсису, збереження християнського світу, національної ідентичності. Саме ця авторська своєрідність дозволяє сучасному читачеві вести культурний діалог між різними епохами, між Сходом і Заходом, створює імітацію співпречетності до подій, які описані в творі, завдяки чому Український хронограф XVI ст. залишається цікавим і сьогодні.

Список використаної літератури:

1. Александров О. В. Література Київської Русі: Між міфопоетикою і християнським символізмом: [Статті. Монографія] / Олександр Александров. — Одеса: Астропринт, 2010. — 472 с.
2. Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації / Ф. Дворнік. — К.: Дух і літера, 2005. — 495 с.
3. Корпанюк М. П. Слово. Хрест. Шабля: (Українське монастирсько-церковне, світське, крайове літописання XVI–XVIII ст., компіляції козацького літописання XVIII ст. як історико-літературне явище) / Микола Корпанюк. — К.: Смолоскип, 2005. — 904 с.
4. Лихачев Д. С. Избранные работы: в 3-х томах / Д. С. Лихачев. — Л.: Худож. лит., 1987. — Т. 1: Развитие русской литературы X–XVII веков. Поэтика древнерусской литературы. — 656 с.
5. Мыцьк Ю. А. Украинские летописи XVII века / Ю. А. Мыцьк. — Днепропетровск: ДГУ, 1978. — 88 с.
6. Острогорський Г. Історія Візантії / Георг Острогорський; [пер. з нім. А. Онишко]. — 3-е вид., доп. — Львів: Літопис, 2002. — 587 с.
7. Полное собрание русских летописей. — СПб.: Тип. М. А. Александрова, 1914. — Т. 22. — Ч. 2: Хронограф западнорусской редакции. — 290 с.
8. Попов А. Обзор хронографов русской редакции / А. Попов. — М.: Тип. Лазаревск. ин-та, 1866. — Вып. I–IV. — 226 с.
9. Розанов С. П. Хронограф западнорусской редакции. К вопросу об его издании / С. П. Розанов // Летопись занятий Археологической комиссии за 1912 г. — СПб., 1913. — Вып. 25. — С. 1–20.
10. Творогов О. В. Древнерусские хронографы / О. В. Творогов. — Ленинград: Наука, 1979. — 320 с.
11. Шевчук В. О. Муза Роксоланська: Українська література XVI–XVIII століть: у 2 кн. / В. О. Шевчук. — К.: Либідь, 2004. — Кн. 1: Ренесанс. Раннє бароко. — 398 с.
12. Ящук Т. І. Філософія історії: Курс лекцій: навч. посібник / Т. І. Ящук. — К.: Либідь, 2004. — 535 с.

**The Topic of Ottoman Threat
in Ukrainian Chronicle of the 16th Century**

The article deals with the topic of Turkish threat to European countries on the material of Ukrainian chronicle of the 16th century. The author considers that the quarrels between kings and military decline could be the reason of misfortunes that Europe went through in the 15–16th centuries. The researcher emphasizes that the only way to salvation from Ottoman threat was the revival of spirituality, Christian virtues and chivalry prowess.

Key words: humanism, Europe, the Renaissance, the Middle Ages, Turkish expansion.